

Dumnezeu s-a făcut om pentru ca omul să fie îndumnezeit

*Îndumnezeirea omului prin întruparea Cuvântului lui
Dumnezeu în scrierile sfântului Atanasie de Alexandria*

CUPRINS

Capitolul I. SFÂNTUL ATANASIE: CONTEXTUL POLITIC ȘI RELIGIOS....	15
I.1. Contextul politic în care a trăit Atanasie	17
I.2. Contextul religios în care a trăit Atanasie	25
I.3. Atanasie văzut prin prisma <i>Discursului panegiric</i> al lui Grigore din Nazianz	31
 Capitolul II. MISTERUL ÎNTRUPĂRII ÎN SCRIERILE SFÂNTULUI ATANASIE	 55
II.1. Școala din Alexandria și moștenirea ei teologică	58
II.1.1. Școala din Alexandria: <i>Didaskaleion</i>	58
II.1.2. Clement Alexandrinul (150-215)	62
II.1.3. Origen din Alexandria (185-254)	65
II.2. Sfântul Atanasie: continuator al tradiției alexandrine	69
II.2.1. Învățătura trinitară la Atanasie	70
II.2.2. Nașterea veșnică a Cuvântului și întruparea lui în timp	73
II.2.3. Originalitatea lui Atanasie: motivele întrupării	75
II.2.2.1. Primul motiv: îndumnezeirea omului	77
II.2.2.2. Al doilea motiv: răscumpărarea din păcat și din moarte	81
II.3. Arianismul și reacția conciliului de la Niceea (325)	85
II.3.1. Arie și teologia lui despre Cuvântul întrupat	85
II.3.2. Răspunsul conciliului de la Niceea la doctrina lui Arie	97
II.3.3. Atanasie de Alexandria apărător al deoființimii Cuvântului	104
II.3.3.1. Analogia paternității umane a unui tată	108
II.3.3.2. Analogii trinitare luate din natură	110
II.3.3.3. Analogia imaginii/icoanei	113
Concluzii	116
 Capitolul III. ÎNTRUPAREA CUVÂNTULUI: MISTER CENTRAL AL CREDINȚEI CREȘTINE	 121
Introducere	123
III.1. Restaurarea chipului <i>eikon</i> și cunoașterea lui Dumnezeu	124
III.2. Înțelegerea propriei noastre umanități și a economiei mântuirii	132
III.3. Experiența de credință în Biserică	139
III.4. Dosar biblic în argumentarea întrupării Cuvântului	147
III.4.1. Proverbe 8,22–23:	151

III.4.2. Filipeni 2,6–9	160
DOCUMENTE ANEXE	177
Anexa I	
Scrisoarea lui Constantin și Licinius – <i>Edictul din Milano</i> , 313	178
Anexa II	
1. Documentul imperial pentru convocarea Conciliului de la Niceea, 325	179
2. <i>Discursul lui Constantin</i> la deschiderea lucrărilor conciliare	180
Anexa III	
Scrisoarea lui Arie către Eusebiu de Nicomedia, colucianist	181
Anexa IV	
<i>Mărturisirea de credință</i> a lui Arie și a adepților lui către Alexandru de Alexandria... ..	182
Anexa V	
<i>Mărturisirea de credință</i> a lui Arie și Euzoios către Constantin	184
Anexa VI	
<i>Hulele lui Arie</i> , după Atanasie, în <i>De Synodis</i> nr. 15	185
Anexa VII	
<i>Simbolul credinței de la Niceea</i> , 17 iunie anul 325	186
Anexa VIII	
<i>Simboluri de credință</i> redactate în urma sinoadelor ariene din sec. IV	188

Atanasia de Alexandria, este un personaj ce nu poate fi trecut cu vederea, atât pentru istoricii Bisericii, cât și pentru istoricii dogmelor. Născut în Alexandria Egiptului, la sfârșitul secolului al III-lea, inițiat în teologie și studii biblice de către Alexandru¹, la palatul episcopal, urcă pe tronul episcopal în anul 328, la doar trei ani după primul conciliu ecumenic al Bisericii, ținut la Niceea în 325. Adversarii săi, meletienii² și arienii³, îi vor reproșa toată viața că a urcat pe cel mai însemnat scaun episcopal din Răsărit în mod necanonic, deci ilicit, deoarece nu avea împlinită încă vârsta de 30 de ani⁴. Doctrinal, Atanasie se remarcă prin ortodoxia credinței, moștenită de la predecesorul său și dogmatizată pentru prima dată de conciliul ecumenic din Niceea.

După înfrângerea lui Arie, pe care cele mai vechi izvoare îl prezintă drept un mare ascet și un predicator respectat în Alexandria, și a partizanilor lui la Niceea, tânărul episcop se opune cu înverșunare tuturor acelora, fie ei eclesiastici sau oameni politici, care neagă divinitatea Cuvântului lui Dumnezeu întrupat. Chiar

¹ Rufin din Aquileia povestește, în *Istoria bisericească*, cartea a X-a, jocul unui grup de adolescenți de-a botezul pe malul mării; grupul era condus de Atanasie, care juca chiar rolul episcopului în administrarea botezului; Alexandru, aflându-se la fereastră, vede acest grup jucându-se de-a botezul și remarcă îndeosebi pioșenia și credința celui care juca rolul episcopului; trimite pe unul dintre preoții săi pentru a-i aduce la sine pe acei adolescenți și îi chestionează în legătură cu jocul lor. Aflând de la ei seriozitatea cu care Atanasie își juca rolul de episcop, Alexandru decide să valideze acele botezuri, iar pe șeful „bandei” îl ia la palatul episcopal și se ocupă personal de formarea lui catehetică, teologică și biblică; vezi L. Dîncă, *Sfântul Atanasie cel Mare*, pp. 65–66.

² Meletienii își au numele de la Meletie, care produce o schismă în Biserica Alexandriei în secolul al IV-lea.

³ Arienii își iau numele de la Arie, care produce prima mare erezie în Biserică, negând divinitatea lui Christos, Cuvântul lui Dumnezeu întrupat pentru mântuirea noastră.

⁴ În anul 314, s-a întrunit un sinod în Neocezarea pentru a pune capăt abuzurilor de putere în Biserica primară; aici s-a stabilit că, pentru a deveni episcop, sunt necesare două condiții: 1) candidatul să fie botezat cu cel puțin cinci ani înainte de a fi ales episcop și 2) să aibă cel puțin vârsta de 30 de ani. Lui Atanasie îi lipseau circa 3 luni; vezi: L. Dîncă, *Sfântul Atanasie cel Mare*, „Istoria acefală a lui Atanasie”, pp. 27–36.

odată cu încheierea lucrărilor conciliare, Atanasie dă dovadă de un dinamism specific în apărarea credinței semnate de Părinții conciliari prezenți la Niceea. Acest lucru nu se petrece, împotriva voinței lui, fără o implicare în agitația politică și religioasă a vremii, fără precedent în imperiul creștin condus de Constantin și fiii săi, din 324 până în 361. Din acest motiv, unii istorici ai Bisericii nu au ezitat chiar să-l numească „gangster bisericesc”⁵ sau „însetat de putere”⁶. Puține persoane au fost ținta unei așa de mari uri și dușmăanii încât să sufere cinci exiluri sub tot atâția împărați, cumulând astfel aproape șaptesprezece ani de exil departe de Biserica din Alexandria și de credincioșii lui care-l însoțesc de fiecare dată cu lacrimi la plecare și care-i rezervă primiri dintre cele mai fastuoase la revenirea lui ca episcop. Păstorul alexandrin nu are altă cale pentru a expune convingerile sale de credință decât scrierile, care adesea sunt în contrast cu opiniile religioase ale puterii imperiale *pro-ariene*. El creează un limbaj teologic specific, lipsit de tehnicitatea și rigurozitatea dogmaticianului, pentru a împărtăși credința Bisericii dimpreună cu credincioșii pe care încearcă să-i convingă să rămână uniți în jurul episcopului lor. Vorbind despre misterul întrupării, episcopul dorește să rămână fidel formulărilor tradiționale ale Bisericii și indiciilor revelației.

I.1. Contextul politic în care a trăit Atanasie

Secolul al IV-lea este marcat îndeosebi de ieșirea Bisericii din catacombele în care și-a desfășurat activitatea de propovăduire a Evangheliei și celebrările liturgice circa trei secole. Prin *Edictul din Milano*⁷, creștinismul își schimbă statutul în interiorul Imperiului Roman: din religie persecutată, devine religie recunoscută cu drept de a-și manifesta public credința. Urcarea pe tron a lui Constantin, în anul 306, deschide drumul unei păci pe care istoricii o numesc „mica pace a Bisericii”⁸. Pe plan religios, începutul secolului al IV-lea este

⁵ Th. Barnes, *Constantin and Eusebius*, Harvard University Press, 1981.

⁶ A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, PUF, Paris, 1973, pp. 325–395.

⁷ Acest document, semnat de cei doi co-împărați, cumnați, Constantin și Licinius, înscrie creștinismul drept religie cu drept de existență în imperiu, acordând unele avantaje fiscale clerului. Creștinismul va deveni religie oficială doar prin decretul lui Teodosie cel Mare, în anul 380, când începe și o aprigă prigoană împotriva păgânilor și a evreilor, forțați să treacă la creștinism; din religie persecutată creștinismul devine religie persecutoare.

⁸ P. Christophe, *L'Eglise dans l'histoire des hommes*, Drogue-Arden, Paris, 1982, p. 73.

marcat de învățătura lui Arie care cunoaște un mare succes în Bisericiile din Orient. Mulți istorici s-au consacrat studiului acestui secol, fără a reuși, până astăzi, să deslușească toate misterele și provocările politice și religioase.

Comunitățile creștine devin tot mai numeroase și tot mai însemnate la număr, însă calitatea credinței și nivelul ei de interiorizare și trăire lasă mult de dorit. Numeroase obișnuințe și tradiții păgâne se înscriu tot mai mult printre obișnuințele și tradițiile creștinilor, încât se contopesc unele în altele⁹. Asistăm totuși și la un elan misionar fără precedent, evanghelizarea depășind foarte repede granițele Imperiului Roman. Progresiv, creștinismul pătrunde și în păturile sociale mai elevate ale imperiului. Creștinismul încetează de a mai fi doar sau în principal religia claselor disprețuite sau defavorizate, adică a copiilor, femeilor, sclavilor și săracilor¹⁰. Însă nu mai întâlnim decât sporadic fervoarea Bisericii din primele trei secole, acea „Biserică a sfinților”¹¹. Mărturia *Faptelor apostolilor*¹² devine un ideal îndepărtat pentru comunitățile creștine.

Constantin aderă la credința creștină, fără să primească totuși botezul decât pe patul de moarte. După renumita bătălie de la „Pons Milvius”, împotriva lui Maxențiu, în anul 312, și după *Edictul din Milano*, din anul 313, creștinii se pot bucura în sfârșit de liniște și de pace. O nouă epocă se deschide pentru Biserică și pentru reflecția teologică, pentru arta sacră și liturgie. Scrisoarea adresată de Constantin guvernatorului, cu referire la restabilirea drepturilor Bisericii și a practicii cultului creștin în imperiu,

⁹ De pildă: zilele săptămânii nu mai sunt numite ca în *Biblie*, ziua întâi, ziua a doua... etc. ziua a șaptea, ci iau nume provenind din păgânism: luni, marți, miercuri... etc. sâmbătă, divinități păgâne; bocitul la morți, o altă tradiție păgână, se infiltrează în creștinism: păgânii plângeau fiindcă nu aveau speranța învierii, moartea însemnând sfârșitul a toate, în timp ce creștinii cred că moartea nu este decât trecerea lor în comuniunea cu Dumnezeu; calcularea datei Paștelui se va face, nu după prescripțiile biblice, în jurul datei de 14 Nisan, ci în funcție de calculele astrologilor alexandrieni; multe asemenea tradiții păgâne scad intensitatea credinței înaintașilor.

¹⁰ J. Daniélou, *Nouvelle histoire de l'Église*, vol. 1, Seuil, Paris, 1963, pp. 264–267.

¹¹ *Ibidem*, pp. 269–270.

¹² *Ei erau stăruitori în învățătura apostolilor și în comuniunea [fraternă], la frângerea pâinii și la rugăciune. Și toți erau cuprinși de teamă: multe minuni și semne se înfăptuiau prin apostoli. Toți cei care credeau erau în același loc și aveau toate în comun: își vindeau proprietățile și bunurile și le împărțeau tuturor, după cum avea nevoie fiecare. Și în fiecare zi stăruiau împreună în templu, frângeau pâinea în casele [lor] și primeau hrana cu bucurie și cu inimă curată. Îl laudau pe Dumnezeu și aveau trecere în fața întregului popor. Iar Domnul adăuga zi de zi la grupul lor pe cei care aveau să se mântuiască (Fap 2,42–47).*

 cunoscută sub numele de *Edictul din Milano*, spune astfel: „Eu, Constantin August, și eu, Licinius August, întruniți în circumstanțe fericite la Milan pentru a discuta despre toate problemele care privesc securitatea și binele public, am crezut necesar să discutăm în primul rând, printre multe alte dispoziții de natură să asigure, în opinia noastră, binele majorității care garantează respectul față de divinitate, și faptul de a da creștinilor, la fel ca tuturor celorlalți, libertatea și posibilitatea să trăiască în conformitate cu religia lor, pentru ca tot ceea ce este dumnezeiesc în ceruri să fie binevoitor și prosper nouă și tuturor celor care sunt sub autoritatea noastră. De aceea, am socotit necesar, într-un scop benefic și drept, să luăm hotărârea de a nu refuza această posibilitate nimănui, fie că a ales să trăiască în religia creștină sau în altă religie, după sufletul fiecăruia, pentru ca divinitatea supremă, căreia îi dăm cinstirea cuvenită, să reverse asupra noastră darurile și bunăvoința sa. [...] Am crezut de cuviință că trebuie să-ți aducem la cunoștință, stimate guvernator, aceste hotărâri în amănunt pentru ca tu să știi că am acordat zișilor creștini permisiunea deplină să practice religia lor”¹³.

Prin această hotărâre, le este acordat creștinilor dreptul deplin să practice religia lor. În plus, împăratul face și gesturi specifice în favoarea creștinismului: creează condiții politice, juridice și economice pentru a favoriza convertirea la creștinism. Împăratul este tot mai convins că nu poate exista protector mai mare pentru el și imperiul pe care-l conduce decât Dumnezeuul creștinilor. De aceea, politica sa pro-creștină nu va face decât să sporească până la sfârșitul domniei lui¹⁴. El va fi și inițiatorul experienței conciliare a Bisericii, prin convocarea primului conciliu ecumenic desfășurat la Niceea, în anul 325. Tot în această perioadă apar pe monedele imperiale și primele simboluri creștine. Începând cu anul 323, păgânismul scade în intensitate, ajungând, din anul 380, să fie persecutat de Teodosie cel Mare. Biserica se bucură de anumite privilegii din partea statului, sentințele tribunalului bisericesc fiind recunoscute oficial. Lăcașurile de cult se

¹³ Lactanțiu dă citire acestui text în lucrarea sa *Despre moartea persecutorilor* nr. 48, introducere, text critic și traducere în limba franceză J. Moreau, Sources chrétiennes, nr. 39bis, Cerf, Paris, 1954, pp. 132–133.

¹⁴ C. și L. Pietri, *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, vol. 2, Desclée, Paris, pp. 190–191.

înmulțesc. Apare un nou tip arhitectural, bazilica¹⁵. Partea vestică a imperiului, în particular Roma, se vede îmbogățită de clădiri impunătoare: bazilica din Lateran, bazilica Sfântul Petru din Vatican, o bazilică închinată sfinților apostoli. De asemenea, la Ierusalim se ridică bazilica Sfântului Mormânt, iar la Constantinopol, orașul nou fondat de Constantin în anul 330, pe locul vechiului oraș Bizanț, sunt înălțate mai multe biserici, printre care se remarcă bazilica celor Doisprezece Apostoli în interiorul căreia Constantin gândește să aducă moaștele apostolilor Domnului, iar în mijloc își pregătește propriul său mormânt, auto-proclamându-se „întocmai cu apostolii”¹⁶.

La rândul-i, libertatea creștină sporește. Pentru prima dată, creștinii au acces la posturi importante în administrația statului: consuli, prefecți, judecători, dregători imperiali etc. cultele păgâne sunt reduse, iar practica magiei este interzisă; dispar, de asemenea, jocurile din circuri, cu ocazia aniversărilor imperiale. Încep deja demolări ale unor temple, sub pretextul că sunt imorale, iar altele sunt transformate în lăcașuri de cult creștine. Convertirile la creștinism se fac în masă¹⁷. Imperiul întreg devine tot mai creștin.

Chiar dacă politica religioasă a lui Constantin se dovedește a fi una benefică pentru Biserică și pentru unitatea imperiului, dobândită în anul 324, după ce a fost eliminat de pe scena politică Licinius, sub pretextul încălcării *Edictului din Milano*, retorica lui Arie ajunge până la palatul imperial datorită lui Eusebiu de Nicomedia, susținător înflăcărat al ereziei ariene. Deși Arie a fost excomunicat de Alexandru, în anul 320, condamnare reînnoită în anul 324 și apoi la conciliul ecumenic de la Niceea din anul 325, și trimis în exil în afara Alexandriei, împăratul Constantin îl obligă totuși pe succesorul lui Alexandru, Atanasie, să-i readmită în comuniunea Bisericii și pe Arie, și pe toți adepții lui: „Voința mea este ca tu să dai acces liber în Biserică tuturor celor care doresc să intre. Dacă aflu că te opui sau împiedici pe cineva să intre în comuniunea

¹⁵ Bazilica este clădirea principală, locul unde rezidă împăratul, *besileus*, la curtea imperială. Arhitectura este un plan rectangular împărțit în nave de un șir de colonade cu o absidă în față. Aici se află începutul unei arhitecturi creștine, biserica, de la *basilike stoa*, adică *porticul, clădirea împărătească*, devenită pentru creștini „casa Împăratului ceresc”.

¹⁶ P. Christophe, *L'Église dans l'histoire des hommes*, pp. 106–107.

¹⁷ P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, pp. 10–11.

UBRIS | We know books
 Bisericii închizându-i ușile, te voi condamna și destitui de pe scaunul tău episcopal”¹⁸.

Acest *du-te-vino* – când împărtășire cu arienii, când comuniune cu niceenii – devine tot mai evident sub succesorii lui Constantin. Împărații se dovedesc a fi destul de instabili în pozițiile lor religioase și iau hotărâri când în favoarea niceenilor, când în favoarea arienilor. Constant și Constanțiu, doi dintre fiii lui Constantin, precum și succesorii lor imediați pe tron au crescut și au fost educați în religia creștină, însă vor rămâne catecumeni până pe patul de moarte. Doctrina lui Arie îl convinge pe Constanțiu, care va implementa o politică religioasă anti-niceeană, fiind convins că „unitatea credinței este garanția unității imperiului”¹⁹. Împăratul începe să-i persecute pe niceenii care rămân fideli celor două expresii implementate la Niceea în Simbolul credinței: *homoousion*/deoființă cu Tatăl și născut din *ousia*/esența Tatălui. Astfel, episcopii de Alexandria, de Constantinopol și de Ancira, fideli hotărârilor de la Niceea, suferă exiluri repetate, sunt persecutați și disprețuiți de puterea imperială, în timp ce episcopii de Nicomedia, de Cezareea Palestinei, de Antiohia, adepți ai învățăturii ariene, se bucură de privilegiile imperiale. Constanțiu avea să primească el însuși botezul, câteva zile înaintea morții, prin ministeriul episcopului de Antiohia, arian convins.

După Constanțiu, a urcat pe tron Iulian, nepotul lui Constantin. Politica sa religioasă este complet diferită de cea a predecesorului său. La începutul domniei, s-a arătat a fi un fidel aderent la hotărârile niceene, primul său act politic fiind acela de a-i readuce pe niceenii exilați pe scaunele lor episcopale (printre aceștia fiind și Atanasie²⁰), și de a-i condamna și trimite în exil pe arienii. Revenirea niceenilor Atanasie, Hilarie de Poitiers, Eusebiu de Verceil și Lucifer de Cagliari este benefică pentru restabilirea credinței niceene. Episcopul de Alexandria convoacă un sinod, numit de Rufin din Aquileia „sinodul mărturisitorilor”²¹, cu scopul realizării unei reconcilierii între diferitele opinii teologice cu

¹⁸ P. Peeters, „Comment saint Athanase s'enfuit de Tyr en 335”, în: *Recherches d'histoire et de philologie orientales*, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1959, p. 236.

¹⁹ A. Rocher, introducere la lucrarea lui Hilarie de Poitiers, *Contre Constance*, Sources chrétiennes nr. 334, Cerf, Paris, 1987, p. 10.

²⁰ P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, pp. 10–13.

²¹ *Istoria bisericească* I,29, apud C. Pietri, „L'établissement de l'Eglise sous Théodose”, în *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, vol. 2, p. 360.

privire la persoana lui Isus Christos, Cuvântul lui Dumnezeu făcut om. Episcopii întruniți sunt pregătiți să accepte în comuniunea Bisericii pe toți cei care mărturisesc credința niceeană. Iulian dă dovadă, la acea vreme, de îngăduință și chiar sprijină inițiativele niceenilor, arătându-se ostil păgânilor. Atitudinea sa se preschimbă însă, ajungând până la aplicarea unor sancțiuni și persecuții drastice creștinilor: „Consider complet absurd ca cel care comentează lucrările lor să disprețuiască divinitățile pe care le-au cinstit mai înainte”²². Împăratul își schimbă astfel atitudinea politico-religioasă, publicând chiar o lucrare polemică anticreștină, *Împotriva galileenilor*²³ și promulgând legi împotriva creștinilor prin care își arată ostilitatea față de aceștia. Politica sa religioasă este estompată brusc, în iunie 363, când, rănit fiind într-o bătălie împotriva persilor, avea, de altfel, să și moară.

Succesorul său Iovian, care domnește doar câteva luni, se dovedește a fi tolerant față de creștini. Necunoscând hotărârile conciliului de la Niceea și nici miza discuțiilor aprinse între niceeni și arieni, împăratul îi cere lui Atanasie să-i prezinte în scris credința niceeană. Episcopul îi adresează o scrisoare foarte importantă, *Despre crezul de la Niceea*, în care îi explică argumentele care au stat la baza redactării *Simbolului* niceean și reacțiile arienilor la acest *Simbol*. Împăratul aderă la explicațiile lui Atanasie, însă nu dorește să intre în aceste discuții interne ale Bisericii. O asemenea atitudine este lăudată de filosoful păgân Themistios, care spune despre acest împărat cuvintele următoare: „Legea lui Dumnezeu, care este și a ta [...], conferă sufletului fiecăruia privilegiul de a alege calea pietății”²⁴. În timpul lui Iovian, Atanasie se reîntoarce din al treilea exil și, profitând de simpatia împăratului, publică una din cele mai însemnate lucrări dogmatice, *De decretis Nicaenae synodi – Despre decretul conciliului de la Niceea*, în care expune pe larg și fără ambiguități argumentația biblică, teologică și patristică a expresiilor niceene din Simbol:

²² Iulian, *Scrisoarea 42*, apud P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, p. 15.

²³ J. Flamant și C. Pietri, „L'échec du système constantinien: Julien dit l'Apostat (361–363)”, în *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, pp. 344–346.

²⁴ Themistios, *Discurs V*, 67b–70c, citat de P. Maraval, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, p. 16.

„Fiul este de-o-ființă cu Tatăl” și „Fiul este născut, dar nu creat, din esența Tatălui”²⁵. Împăratul se arată interesat să aibă explicații mai ample despre *homoousion* și despre însemnătatea lui dogmatică, iar episcopul îi explică acest termen în perspectiva niceeană²⁶: Fiul este diferit de Tatăl fiind născut din esența Tatălui din veșnicie și este de-o-ființă cu El fără a exista întâietate onorifică sau în timp între persoanele divine. Ele sunt egale și slăvite deopotrivă, fără deosebire. Moartea bruscă a împăratului Iovian pune capăt unei politici religioase favorabile niceenilor.

După moartea lui Iovian, Occidentul îl are ca împărat pe Valentinian, iar Orientul pe Valens. Ambii se dovedesc, la începutul domniei, a fi toleranți atât cu arienii, cât și cu niceenii. De asemenea, păgânismul află sprijin în puterea imperială: sunt eliminate persecuțiile împotriva cultului lor și mai multe legi au chiar menirea să revigoreze prezența păgânilor în imperiu. Progresiv însă apar divergențe de opinie politico-religioasă între cei doi împărați. Valentinian consideră că problemele religioase trebuie să fie lămurite de episcopii Bisericii, în timp ce Valens, botezat de un arian homean²⁷, aderă la erezia ariană și începe aprigi persecuții împotriva niceenilor mărturisitori. El îi retrimite în exil pe toți cei care au fost readuși de Iulian și de Iovian, lăsându-se îndoctrinat cu idei ariene dintre cele mai rigide și chiar pretinde că este un teolog bun și în stare să intervină în discuțiile teologice cele mai aprinse, pentru a demonstra că Fiul este o creatură a Tatălui și nu trebuie așezat de partea divinității. Valentinian este, așadar, apreciat pentru libertatea de conștiință pe care o promulgă prin legile sale politice, lăsând pe fiecare să aleagă felul în care își trăiește și mărturisește credința, în timp ce Valens, aderând la arianism, îi persecută atât pe niceeni cât și pe păgâni și este considerat un laxist religios.

²⁵ Pentru un comentariu mai detaliat al acestor expresii dogmatice vezi: L. Dîncă, *Christos și misterul Sfintei Treimi în scrierile sfântului episcop Atanasie de Alexandria*, Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2015, pp. 135–167.

²⁶ Termenul *homoousion* fusese deja condamnat în timpul unui sinod întrunit la Antiohia în anul 268, în interpretarea lui Sabelius, care susținea că în esența lui Dumnezeu există deoființime deoarece nu există decât o singură persoană divină care „joacă” trei roluri sau se manifestă oamenilor sub trei „moduri”: ca Tată, în actul creator, ca Fiu, pentru răscumpărarea omului, ca Duh Sfânt în lucrarea de sfințire a Bisericii.

²⁷ Homeenii, o ramură moderată a arianismului, folosesc formule destul de vagi pentru a defini relația dintre Tatăl și Fiul. Expresia tipică, de unde li se trage și numele: „Fiul este *homoios* Tatălui”, adică *asemănător cu Tatăl*, fără a explica în ce constă această asemănare, în substanță, în caracter, în cinstire etc.

Grațian, fiul lui Valentinian, succede tatălui său pe tron, în Occident, și duce o politică socotită drept tolerantă de istoricii vremii. El consideră, cum a făcut-o și tatăl său de altfel, că problemele Bisericii trebuie să le revină episcopilor. Se dovedește totuși a fi un credincios pios, după cum spune Rufin din Aquileia, „mai pios decât ar fi fost necesar Statului”²⁸. În luna ianuarie a anului 379, Grațian îl numește pe Teodosie, unul din generalii săi de încredere, spaniol de origine, august peste imperiul de Răsărit și împreună aveau să susțină că dreapta credință, cea care trebuie să fie impusă în tot imperiul, este credința de la Niceea. O asemenea politică religioasă îi scoate în afara legilor statului pe arieni, dimpreună cu învățătura lor cristologică. Maniheismul²⁹, pelagianismul³⁰, donatismul³¹ și apolinarismul³² vor avea, la rândul lor, de suferit în timpul domniei acestor doi împărați, ajungând chiar până la a dispărea complet sau mulțumindu-se doar cu trăirea și practicarea credinței lor în clandestinitate și exil. Păgânii vor avea și ei de suferit sub acești împărați; mai multe legi imperiale sunt date în scopul interdicției sacrificiilor, întâlnirilor în temple sau cinstirii în vreun fel a idolilor. Victoria lui Teodosie, obținută la Pârăul Rece în anul 394, va marca sfârșitul păgânismului în Imperiul Roman și a oricărei forme de credință creștină care nu se înscrie în mărturisirea niceismului. Niceismul va deveni religia statului, iar, sub Teodosie, vor înceta diviziunile între niceeni și arieni. Proclamarea creștinismului niceean drept religie oficială a statului este rodul dezbaterilor politice și teologice anterioare. Totuși, avantajele de care beneficiază Biserica în acea perioadă sunt însoțite de o serie de inconveniente: *cezaropapismul*, adică tendința tot mai crescândă a puterii politice de a se implica în hotărârile bisericești; *servilismul*, adică

²⁸ *Istoria Bisericească* II,13.

²⁹ Maniheismul îl are ca fondator pe un anume Mani Persanul care promovează o învățătură dualistă sincretică: de la origine ar exista doi Dumnezei, unul bun și unul rău, care influențează omul în bine și în rău.

³⁰ Pelagianismul îl are ca fondator pe Pelagius, un monah irlandez, care susține că mântuirea se obține prin asceză și exerciții de pioșenie și milostenie, eliminând astfel necesitatea harului divin pentru mântuirea omului.

³¹ Donatismul îl are ca fondator pe Donatus care rupe comuniunea Bisericii în Africa de Nord sub pretextul că Cecilian, numit pe scaunul episcopal al Cartaginei, nu este potrivit, fiind sfântit preot de Felix, un episcop apostat.

³² Apolinarismul îl are ca fondator pe Apolinarie de Laodiceea care nega reala umanitate a Fiului întrupat, susținând că nu a asumat un suflet rațional, locul lui fiind ținut de Cuvântul divin coborât asupra lui la botez.

UBBIS | We know books

faptul că episcopii sunt supuși ordinelor curții imperiale; liberalismul doctrinal, consecința celorlalte două inconveniente precedente. Doar voci precum cele ale lui Atanasie, în Răsărit, și Ambrozie, în Apus, au contribuit hotărâtor la afirmarea independenței Bisericii și a spiritualului asupra puterii politice.

I.2. Contextul religios în care a trăit Atanasie

Literatura de specialitate numește, pe bună dreptate, secolul al IV-lea al creștinismului drept „epoca de aur a patristicii”. Totuși, odată cu dobândirea libertății religioase și cu instalarea „păcii constantiniene”, numeroase curente teologice își fac apariția în sânul Bisericii. Păgânismul este învins, amenințările nu mai vin din exteriorul Bisericii, ci, de acum înainte, din interiorul ei, prin opera și acțiunile unor teologi care se remarcă în interpretarea învățăturii creștine și a revelației, în funcție de sistemele filosofice în vigoare, în particular a neo-platonismului, și de rațiunea umană, cea care nu poate percepe mistere mai presus de ea însăși și care face recurs la metafore și analogii pur umane pentru a vorbi despre misterul Sfintei Treimi și despre persoana lui Isus. Discuțiile trinitare și cristologice produc diviziuni în Biserică și în imperiu. În funcție de puterea politică, Biserica se bucură de protecția unei învățături apropiate fie celei de la Niceea, fie celei a lui Arie. De aceea, la începutul secolului al IV-lea, se naște întrebarea „purității originare a predicii creștine în continuitatea apostolică și a învățăturii lui Isus”³³. În secolele anterioare, Părinții apologeți apărau ceea ce ei credeau că este adevărata credință transmisă de apostoli, pe care aceștia, la rândul lor, au primit-o din predica lui Isus Christos³⁴.

³³ În această vreme se vorbește puțin despre erezie, în sensul ei peiorativ, adică îndepărtat de dreapta credință. Progresiv însă, se vede definit conturul unei învățături „ortodoxe”, opinie dreaptă, opusă „ereziei”, opinie eronată. Exemplul cel mai remarcabil este lucrarea lui Iustin Filosoful, *Tratat împotriva ereziilor*; vezi A. Le Boulluec, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque, IIe et IIIe siècles*, vol. 1, „De Justin chez Irénée”, vol. 2, „Clément d'Alexandrie et Origène”, *Études augustinienes*, Paris, 1985.

³⁴ Cf. A. Le Boulluec, „Hétérodoxie et orthodoxie”, în *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, dir. C. și L. Pietri, Desclée, Paris, 1995, pp. 160–168.